

DISSIDENTEN VAN DE TOEKOMST? ARBEIDERS- PROTESTEN EN HET ONTSTAAN VAN DE BEWEGING VOOR SO- CIALE EN ECONOMISCHE RECHTEN IN DE SOVJETUNIE

janine jager

Janine Jager is docente in de Eigentijdse Geschiedenis aan de Bibliotheek- en Dokumentatieakademie te Groningen.

In 1978 werd de Sovjetunie geconfronteerd met een nieuwe categorie 'dissidenten'. Buiten de Communistische Partij en de officiële vakbonden om, nam eind januari van dat jaar een groep sovjetburgers het initiatief tot de oprichting van een Vereniging van Vrije Vakbonden van Arbeiders in de USSR. De autoriteiten reageerden onmiddellijk met harde onderdrukkende maatregelen en wisten de groep binnen korte tijd vrijwel volledig uit te schakelen. Enige maanden later werd echter opnieuw een onafhankelijke vakbond gevormd, de Vrije Interprofessionele Vereniging van Arbeiders (Russische afkorting: SMOT).

Hoewel de Sovjetunie zo langzamerhand al een tamelijk grote verscheidenheid aan onwettige en dissidente groeperingen kende, was de oprichting van deze twee autonome arbeidersorganisaties een novum. Voor het eerst traden sovjetarbeiders als een aparte en georganiseerde groep naar voren om onafhankelijk van de officiële overheidsinstanties hun eigen specifieke arbeidsrechten en sociaal-economische belangen te verdedigen. Zij gaven hiermee een aanzet voor het ontstaan van een zogenoemde beweging voor de verdediging van de sociale en economische rechten in de Sovjetunie.

Over de omvang van deze beweging moet men zich geen te grote voorstelling maken. Op zijn hoogst een paar honderd arbeiders hebben zich in de loop der tijd aangesloten bij de vrije vakbonden. Bovendien verhinderden de autoriteiten met hun repressieve optreden dat deze vakbonden de kans kregen daadwerkelijk activiteiten te ontplooiën. De vrije vakbondsbeweging bleef daardoor onttellend zwak en is het embryonale stadium eigenlijk nooit ontgroeid.

Desondanks is het feit dat door arbeiders zelf initiatieven werden ondernomen om zich te organiseren in onafhankelijke organisaties van groot belang. Het is een indicatie voor de toenemende onvrede en kritiek onder de arbeiders. Maar bovenal duidt het op een groeiend bewustzijn van de eigen (on)rechtspositie en op een steeds meer uitgesproken wil om daarin verandering te brengen. In wezen was de vorming van de vrije vakbondorganisaties, ondanks hun nadrukkelijke bewering van het tegendeel, ook een politieke stap. Louter het bestaan van onafhankelijke groeperingen, ongeacht hun doelstellingen, is immers ideologisch en politiek volstrekt onverenigbaar met de geïnstitutionaliseerde alleenheerschappij van de Communistische Partij in de Sovjetunie.

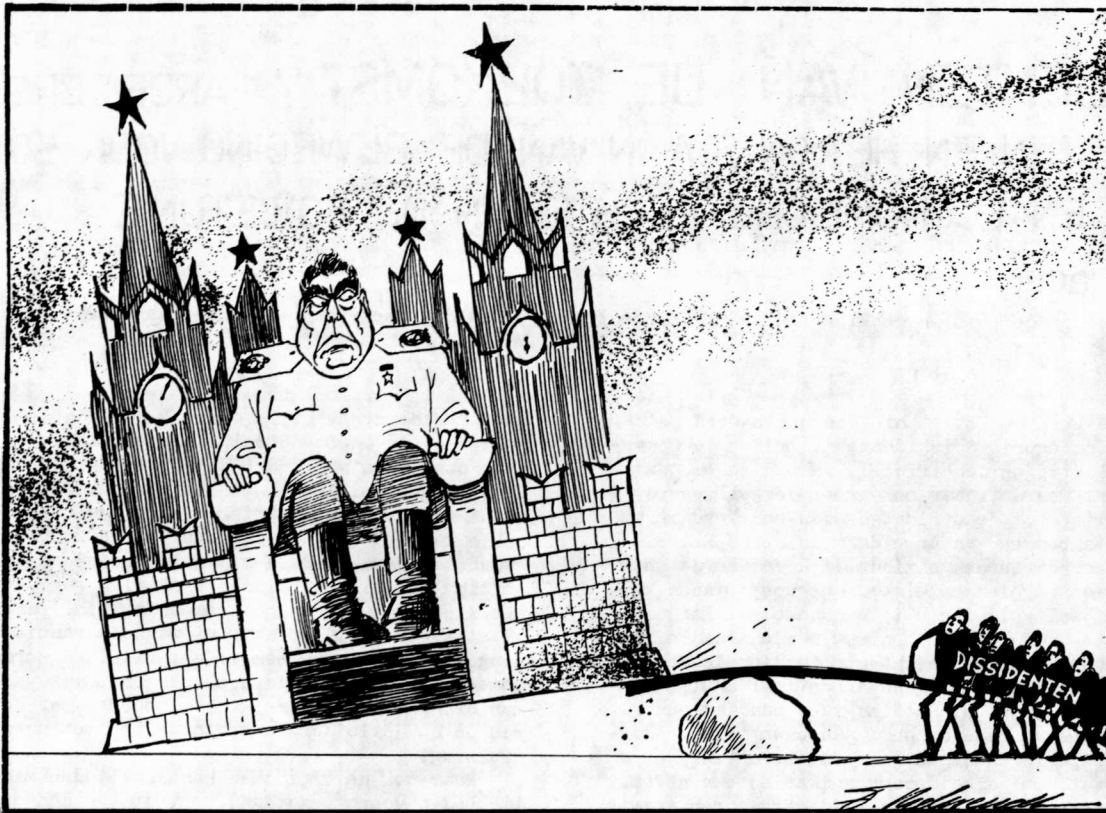
In dit artikel zal nader worden ingegaan op verschillende aspecten van de huidige arbeidersoppositie in de Sovjetunie. Allereerst wordt nagegaan onder welke omstandigheden protesten zich daar überhaupt kunnen manifesteren en welke problemen zich hierbij voordoen. Aansluitend wordt gekeken naar de belangrijkste achtergronden en feitelijke uitingen van ongeorganiseerde arbeidersprotesten in de periode vóór 1978 om vervolgens aan de hierboven genoemde vrije vakbondsgroeperingen wat uitvoeriger aandacht te besteden. Tenslotte wordt in de conclusie getracht de betekenis aan te geven die het groeiend arbeidersprotest heeft voor zowel de ideologische rechtvaardiging van het heersende regime als voor de economische problemen waarmee de sovjetstaat al jaren kampt.

Arbeidersprotest is op zich geen onbekend verschijnsel in de Sovjetunie. De politieke en juridische condities waaronder dit protest zich mag en kan manifesteren zijn evenwel zeer beperkt. Zolang onvrede en openlijke kritiek zich uiten via de officiële kanalen die door het politieke systeem zijn gesanctioneerd, worden zij getolereerd en soms zelfs gestimuleerd. Echter wanneer kritiek gericht is op het functioneren van het communistische partij- en staatsstelsel als zodanig of wanneer vanuit de bevolking buiten het systeem om activiteiten worden ondernomen die het exclusieve machtsmonopolie van de Communistische Partij dreigen te doorbreken, dan reageren de sovjetleiders onveranderlijk met harde onderdrukking.

Maar ook de officiële kanalen bieden minder mogelijkheden voor (gematigd) protest dan men op het eerste gezicht zou kunnen verwachten. In de praktijk gebruikt de regering dergelijke kritiek voornamelijk om de publieke opinie te mobiliseren en de bevolking voor te bereiden op bepaalde veranderingen in de politiek, om al te ver doorgevoerde bureaucratische starheid enigszins te verminderen en ook wel als een soort veiligheidsklep voor opeengehoopte spanningen in het land. (1)

De kanalen via welke de bevolking haar kritiek op sociaal-economische misstanden bijvoorbeeld openbaar kan maken zijn de officiële vakbonden en de persmedia. De sovjetvakbonden (ca 113 miljoen leden) worden echter volledig gecontroleerd door de Communistische Partij en zijn in feite louter instrumenten van de regeringspolitiek. In weerwil van hun formele karakter als arbeidersorganisatie, hebben de vakbonden in de Sovjetunie in de eerste plaats tot taak de arbeidsdiscipline en -moraal te versterken en de arbeiders aan te sporen tot een hogere productiviteit. Van een werkelijke en onafhankelijke tegenwoordiging van de arbeiders is geen sprake. Binnen de bedrijven en ondernemingen vervullen de vakbonden bijvoorbeeld juridische en politie-functies in de zogeheten 'Kameraadschappelijke Gerechten'. Dit zijn commissies die ingesteld zijn om overtredingen van de arbeidersdiscipline te voorkomen respectievelijk te bestraffen. Een dergelijke politie-functie is het opstellen van een 'karakteristika': een schriftelijke verklaring, waarin naast de vakkundige en persoonlijke kwaliteiten vooral de politieke opvattingen van een werknemer worden beschreven. (2)

Verder hebben de vakbonden belangrijke sociale en educatieve functies. Wat deze laatste betreft wordt Lenins uitspraak dat de vakbonden 'een school van het communisme' zijn niet voor niets nog regelmatig geciteerd. De sociale taken van de vakbonden liggen voornamelijk op het terrein van de sociale zekerheid, de controle op de naleving van de arbeidswetgeving en de collectieve arbeidsovereenkomsten door de bedrijfsleidingen, de regeling van vrijetijds- en vakantievoorzieningen, huisvesting enzovoort. De vakbonden voeren hier ongetwijfeld een groot aantal zeer nuttige taken uit. Maar bevoegdheden op deze gebieden verschaffen hen tegelijkertijd een zeer bruikbaar machtsmiddel om 'onwillige' arbeiders onder druk te zetten. Vaak genoeg levert het namelijk eer-

Cartoon uit SMOT-bulletin

der meer moeilijkheden op dan minder wanneer men openlijk protesteert of zijn klachten aanhangig maakt bij het bedrijfs- of vakbondscomité. Zulke klachten zijn bijvoorbeeld gericht tegen schendingen van de arbeidswetten door een bedrijfsleiding of tegen vermeende misstanden binnen de werksituatie. Een slechte aantekening in het 'werkboekje' (een wettelijk document dat elke sovjetburger bezit en moet tonen wanneer hij elders gaat solliciteren), inhouding van premies, achterstelling bij het toekennen van woonruimte en in laatste instantie ontslag, zijn veelvuldig toegepaste administratief-repressieve maatregelen. Binnen iedere sovjetonderneming vormen het partijcomité, het vakbondscomité en de bedrijfsleiding in feite een soort machtige 'driebond', waartegen de arbeiders niet zelden het onderspit delven. (3)

Een eveneens officiële uitlaatklep voor kritiek en ontevredenheid is de sovjetpers. In het centrale vakbondsorgaan *Troed* (Arbeid) maar ook in vele andere kranten worden regelmatig arbeiders aan het woord gelaten die hun ongenoegen over de sociaal-economische gang van zaken in het algemeen en hun persoonlijke leef- en werkomstandigheden in het bijzonder, of hun kritiek op bureaucratische 'ontaardingen', aan het grote publiek mogen meedelen. Zoals bekend, worden alle publicaties in de sovjetpers echter gecensureerd. Het besluit om ingezonden brieven te publiceren is op zich al een politieke beslissing. Veelal worden alleen die brieven gepubliceerd waarbij de centrale overheid gemakkelijk en vrij risicolooos de schuld af kan schuiven op een afzonderlijk bedrijf, op een directeur van een bepaalde onderneming, of de lagere lokale autoriteiten ter verantwoording kan roepen. Fundamentele kritiek op het sociaal-economische systeem, zoals op het stelsel van centrale planning, zal men tevergeefs zoeken in de pers. (4) Met andere woorden, het systeem is goed maar het wordt soms verkeerd uitgevoerd.

Afgezien van bovengenoemde beperkingen, is er nog een aantal andere factoren die het de sovjetarbeiders praktisch onmogelijk maakt hun rechten en belangen effectief te verdedigen.

In de eerste plaats bestaat er geen echte arbeidersbeweging in de Sovjetunie, dat wil zeggen, een

door onderlinge solidariteit hecht aaneengesloten organisatie van arbeiders. De invoering onder Stalin van de socialistische wedijver, een verregaande differentiatie van de lonen, de mogelijkheid voor individuele arbeiders van een snelle promotie en stijging op de maatschappelijke ladder (uitvloeijsels van de 'Stachanov-beweging' uit de jaren dertig), hebben de ontbinding van de collectieve samenhang in de Russische arbeidersmassa en de individualisering sterk in de hand gewerkt. Deze situatie is nog altijd kenmerkend voor de verhoudingen binnen de sovjetsamenleving en men spreekt in dit verband wel van een 'geatomiseerde maatschappij'. Het repressieve overheidsapparaat met haar sterk ontwikkelde mechanismen van politieke en sociale controle vis-à-vis de individuele burger heeft deze toestand in hoge mate bevorderd. Aan de ene kant ontbreekt het de sovjetarbeiders dus zelf aan wederzijdse gevoelens van solidariteit waardoor zij niet in staat zijn gezamenlijk een vuist te maken. Aan de andere kant wordt elke neiging tot groepsidentificatie en -vorming bewust en stelselmatig tegengewerkt door het regime. (5)

In de tweede plaats bestaan er naast de wettelijke gegarandeerde arbeidsrechten, zoals het recht op arbeid, op goede arbeidsvoorwaarden en op een redelijke beloning, tal van min of meer officiële instructies die vaak juist een inbreuk op de arbeidsrechten en -wetten betekenen. De verplichte landelijke en plaatselijke 'soebbotniki'; vrije zaterdagdagen waarop men 'vrijwillig' onbetaalde arbeid moet verrichten ten behoeve van een goed doel, zijn hier een bekend voorbeeld van. Het uitvoeren van ongeregistreerd en dikwijls onbetaald overwerk in tijden dat het productieplan met grote haast vervuld moet worden is eveneens een veelvoorkomende overtreding van de wet op de duur van de werkweek.

Het valt niet te ontkennen dat de sovjetarbeiders over het algemeen dit soort schendingen van hun arbeidsrechten accepteren. De sterke controle die op hen wordt uitgeoefend en de angst voor reprimandes zijn ongetwijfeld belangrijke redenen waarom de arbeiders zich vaak rustig houden. Maar ook de rol die

ideologische overwegingen spelen mag men niet zonder meer uitvlakken. Uiteindelijk zijn er in de Sovjet-unie nog altijd veel mensen die wel geloven in de opbouw van het communisme in hun land, bereid zijn offers daarvoor te brengen en trots zijn op de inmiddels bereikte resultaten. Dat zij misschien minder overtuigd zijn van de juistheid der methoden waarmee de Sovjetleiders dit doel willen bereiken, is een andere kwestie. (6)

De grootste schending van de rechten van sovjetarbeiders bestaat in feite uit het ontbreken van reële mogelijkheden en de middelen die rechten ook metterdaad te kunnen verdedigen. De functie van regeringsinstrument van de officiële vakbonden geeft al aan dat de arbeiders van die zijde weinig steun en medewerking kunnen verwachten. Verder worden stakingen, het traditionele wapen van arbeiders voor collectieve acties, hoewel ze bij de wet niet nadrukkelijk verboden zijn, evenmin getolereerd. De censuur zorgt er bovendien voor dat berichten over toch voorkomende stakingen en andere arbeidsonrust in het land niet in de pers verschijnen. Dit heeft tot gevolg dat de bevolking niet of pas lang nadat dergelijke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden hiervan op de hoogte raakt, laat staan eventuele ondersteunende activiteiten onderneemt. De enorme uitgestrektheid van het land verhoogt uiteraard de effectiviteit van de censuur.

ongeorganiseerde arbeidersprotesten

De pogingen om via de normale, dat wil zeggen, wettelijke organen en kanalen rechten te verdedigen en belangen te behartigen leiden - volgens de beschikbare informatie - bij voortdurend tot frustraties onder de sovjetarbeiders. Gezien het voorafgaande is dit niet zo verbazingwekkend. Vaak wordt er op gewezen dat deze situatie een demoraliserend effect heeft op de arbeiders. De grote mate van onverschilligheid en ongemotiveerdheid ten aanzien van de eigen arbeid en het productieproces in het algemeen, zouden illustratief genoemd kunnen worden voor de houding van het merendeel van de sovjetarbeiders. Een veel geciteerde uitspraak in de literatuur over dit onderwerp luidt bijvoorbeeld: 'het recht om niet hard te werken is één van de weinige rechten die de sovjetarbeider nog overblijft.' (7)

Een grote rol bij de stakingen die de aanloop waren tot de revolutie van 1917 speelde het fabriekscomplex van de firma Poetjlov in Petrograd
Copyright: Contact B.V. Amsterdam

Welbekend zijn verder de op zeer grote schaal voorkomende verschijnselen als alcoholisme, absentisme, dagdieverij en produktiesabotage. De ontevredenheid en negatieve opstelling van de arbeiders uiten

zich eveneens in een sterk fluctuerende arbeidsmarkt: uit onvrede met de bestaande werksituatie nemen velen meer dan eens ontslag in de hoop het elders beter te treffen of men zoekt een uitweg in tijdelijk en seizoenwerk. (8)

Deze verschijnselen kunnen gezien worden als passieve vormen van min of meer bewust geuit protest en als indicaties voor het onbehagen en het proces van vervreemding onder een groot deel van de sovjetarbeiders. De autoriteiten noemen het waarschijnlijk liever 'uitingen van sociaal afwijkend gedrag' en trachten deze te bestrijden met harde disciplinaire maatregelen.

Aan de andere kant tonen gebeurtenissen van de afgelopen vijftientig jaar, dat de Russische arbeiders veel minder passief zijn dan wel vaak wordt verondersteld. In de periode 1959 tot 1963 bijvoorbeeld, vonden in vele delen van het land stakingsacties en andere arbeidsonlusten plaats. De oorzaken van deze arbeidsonrust moeten voornamelijk gezocht worden in de loonhervormingen, de prijsverhogingen en de permanente schaarste aan levensmiddelen; alle symptomen van het falende economische beleid in de latere Chroesjtsjov-periode. Van de door Chroesjtsjov aangekondigde veelbelovende economische experimenten en van zijn optimistische beloften van een grotere welvaart was in de praktijk weinig terechtgekomen. De teleurstelling en verbittering hierover droegen dan ook in niet geringe mate bij tot de opvallend militante houding van veel arbeiders in deze periode. De bekendste en meest wijdverspreide explosie van arbeidersprotesten vond destijds plaats in Novotsjerkassk (Donbass-gebied) in het voorjaar van 1962. Door het gewelddadig optreden van de autoriteiten namen de onlusten in deze stad zelfs de omvang aan van een ware 'volksopstand', waarbij een groot aantal doden en gewonden vielen. (9)

De relatieve arbeidsonrust in de eerste tien jaren onder Chroesjtsjov's opvolger, Brezjnev, is vooral te danken aan de gunstige loonpolitiek, de flinke produktietoename van met name de consumptie-artikelen en de reële verbetering van het levenspeil in deze periode. Aan die situatie kwam echter een einde toen de economische groei cijfers in de tweede helft van de jaren zeventig steeds verder begonnen terug te lopen. De toenemende tekorten aan tal van consumptiegoederen en in het bijzonder de verslechterende voedselsituatie zijn de laatste jaren weer een grote bron van ontevredenheid onder de bevolking.

De veeleer politiek-ideologische remedies waarmee de overheid de economische teruggang probeerde tegen te gaan (het opvoeren van de 'socialistische concurrentie', verscherping van de arbeidsdiscipline, rigoreuze verhogingen van de produktienormen, enzovoort) deden de onrust onder de arbeiders nog sterker toenemen. Wellicht speelden hierbij ook de gebeurtenissen in het buurland Polen, waar in diezelfde tijd de arbeidsonrust een massaal karakter aannam, een rol mee. De afgelopen jaren geven in ieder geval weer een stijgend aantal stakingen, protestdemonstraties en sit-down-acties in sovjetbedrijven te zien, zij het incidenteel en op geringere schaal dan onder Chroesjtsjov. (10)

Bij al dit soort uitingen van arbeidersprotest ging, en gaat, het vrijwel altijd om spontane, kortstondige (1 à 2 dagen) en nauwelijks voorbereide of georganiseerde acties. Coördinatie van de verschillende protestactiviteiten komt zelden voor. Deze acties worden meestal door de al vaker genoemde wrevel ten aanzien van de materiële omstandigheden van arbeiders ingegeven, ofschoon er een lichte verschuiving valt te constateren naar oorzaken die meer direct met de situatie op de werkvloer te maken hebben. (11)

De maatregelen waarmee de autoriteiten deze arbeidersprotesten te lijf gaan variëren van harde onderdrukking tot zeer snelle en verregaande tegemoetkoming aan de eisen van de stakers. Dit laatste uit vrees dat er kettingreacties zouden kunnen ontstaan (vergelijk de situatie in Polen). De tactiek lijkt vooral afhankelijk te zijn van de plaats waar de arbeidsonrust zich

voordoeft. Als gevolg van de vaak nog nijpender goederentekorten (en soms ook indirect gevoed door nationale ressentimenten zoals in de Oekraïne en de Baltische sovjetrepublieken) is niet alleen de stakingsbereidheid in de periferie over het algemeen groter, maar zijn ook de reacties van de overheid daar eerder gewelddadig dan in de centrale gebieden. (12)

Losse stakingsacties en bovenal het meer passieve maar moeilijker te bestrijden latente arbeidersprotest stellen het regime in toenemende mate voor problemen. Maar deze beide vormen van protest zijn in wezen niet direct bedreigend voor het bestaande systeem. Het ontstaan van een georganiseerde arbeidersoppositie in de vorm van onafhankelijke groeperingen was dit daarentegen wel.

de vrije vakbonds beweging

De oprichting van autonome arbeidersorganisaties in 1978 is tot nu toe de meest verregaande en meest gearticuleerde uitdrukking van collectieve arbeidersprotesten in de Sovjetunie. Het is een laatste stap in een ontwikkeling waarin een aantal arbeiders, volledig gedesillusioneerd in de legale procedures en instanties die hun rechten en belangen moeten waarborgen, tenslotte besloot zichzelf recht te verschaffen. De betrokken arbeiders kan men 'dissidenten' noemen; mensen die een moreel of politiek gemotiveerde positie innemen tegen het bestaande sovjetregime. De opvattingen van deze 'arbeiders-dissidenten' komen sterk overeen met die van de andere Russische dissidenten of mensenrechtengroeperingen. De achtergronden van beiden zijn echter zeer verschillend.

Zeker in de eerste fasen van haar ontwikkeling was de dissidentenbeweging een voornamelijk door intellectuelen geïnspireerde oppositie-stroming, ontstaan in de jaren zestig als reactie op de onderdrukking van de politieke en culturele rechten. De verdediging van de sociale en economische rechten heeft lange tijd nauwelijks aandacht gekregen binnen deze beweging. De arbeiders hebben wellicht daarom ook nooit veel belangstelling getoond voor de ideeën en activiteiten van de dissidente intellectuelen. De vaak abstracte en juridische logica waarop dezen hun eisen baseerden, is de arbeiders over het algemeen vreemd; hun logica wordt veel meer bepaald door de beslomeringen van het dagelijkse leven.

Niettemin hebben de activiteiten van de dissidenten en in het bijzonder het optreden van de zogeheten 'Helsinki-groepen' sinds 1976, althans op de bevolking, hun uitwerking niet gemist. De laatste jaren kan men een groeiend rechtsbewustzijn onder de sovjetburgers constateren. Er is sprake van een betere kennis van de eigen wetten en van de rechten waarop men formeel aanspraak kan maken. Dit kan men afleiden uit de oprichting van vele nieuwe onofficiële groeperingen die ijveren voor de erkenning en de verdediging van hun specifieke rechten en belangen (bijvoorbeeld gelovigen, nationale minderheden, invaliden en, sinds juni 1982, vredesactivisten). Meer dan voorheen het geval was, worden tegenwoordig ook door individuele burgers initiatieven ondernomen om de rechten die zij op papier genieten metterdaad uit te kunnen oefenen. Tegen deze achtergronden moet men eveneens het ontstaan van de vrije vakbonds beweging plaatsen.

De basis voor de eerste onafhankelijke vakbond werd gelegd door de Oekraïense mijnwerker Vladimir Klebanov. Wegens openlijke kritiek op schendingen van zijn arbeidsrechten had Klebanov reeds enkele jaren in psychiatrische inrichtingen en gevangnissen doorgebracht. Na zijn vrijlating in 1973 bleef Klebanov werkloos omdat, zoals hij zelf zegt, in zijn werkboekje de aantekening 'ontslagen in verband met arrestatie' staat vermeld. (13)

Samen met een aantal andere arbeiders publiceerde

Café in Moskou (foto: G. Oorthuys)

Klebanov in de loop van 1977 verschillende open brieven en collectieve bezwaarschriften, die gericht waren aan diverse partij- en staatsorganen, aan de redacties van enkele grote kranten zoals de Pravda en Izvestija en aan 'de wereldopinie'. De ondertekenaars van deze brieven waren arbeid(st)ers uit verschillende delen van de Sovjetunie. Zij waren om soortgelijke redenen als Klebanov eveneens uit hun banen ontslagen.

Nadat op bedrijfs- en lokaal niveau alle pogingen tot rechtsherstel en terugkeer in hun vroegere functies hadden gefaald, besloten deze arbeiders het hoger op te zoeken en zich persoonlijk te wenden tot de centrale overheidsorganen in Moskou. Hier, in de wachtkamers van het Centrale Comité van de Communistische Partij, van het Hoogste Gerechtshof, de Centrale Raad van de officiële vakbonden en op de krantenredacties, zouden zij elkaar hebben leren kennen. Hier ook, 'op de kruispunten van hun lijdenswegen', zoals zij het zelf uitdrukten, zou het idee zijn gerijpt om zich collectief te organiseren. (14)

Tijdens een persconferentie voor buitenlandse journalisten in Moskou op 25 november 1977 maakte de 'Groep-Klebanov' haar plan bekend om een onafhankelijke vakbond op te richten. In januari 1978 volgden een tweede en derde persconferentie en publiceerde de groep weer een open brief, nu ondertekend door 43 arbeiders. Op 1 februari vervaardigden de arbeiders opnieuw enkele documenten, waaronder de statuten van de pas opgerichte Vereniging van Vrije Vakbonden van Arbeiders in de USSR, een lijst met de namen van 110 kandidaat-leden en een brief aan de Internationale Arbeiders Organisatie (ILO) in Genève, met het verzoek om officieel als vakorganisatie te worden erkend. (15)

Het fundament van de Vrije Vakbond (zoals hij hier verder genoemd zal worden) was de basisgroep van 43 leden ofwel de oorspronkelijke Klebanov-groep. Het lidmaatschap van de bond stond verder open voor iedere sovjetburger wiens rechten en belangen onwettig werden onderdrukt. Toetreding tot de Vrije Vakbond vond plaats op basis van volledige vrijwilligheid maar met inachtneming van een week bedenktijd. Dit laatste vanwege eventuele gevolgen die het lid-

maatschap van een dergelijke onafhankelijke organisatie zou kunnen hebben. Men hield dus kennelijk al gelijk rekening met de mogelijkheden van ontslag, arrestatie en andere repressieve maatregelen.

De organisatorische structuur van de Vrije Vakbond vertoonde opvallende gelijkenis met die van de officiële vakbonden, inclusief het principe van het democratisch centralisme. Ook in de formulering van zijn doelstellingen verschilde de Vrije Vakbond weinig van de bestaande sovjetbonden. Hoofdzaak was het daadwerkelijk in de praktijk brengen van de taken die de officiële vakbonden, als formeel vertegenwoordigend orgaan van de arbeiders, in feite zouden moeten uitvoeren maar verwaarloosden.

De statuten van 1 februari 1978 zijn vermoedelijk de laatste van een serie documenten die deze Vrije Vakbond heeft uitgebracht. Ruim 20 vóór dit tijdstip gedateerde publicaties hebben het Westen bereikt (open brieven, collectieve aanklachten, persoonlijke 'case-sheets' van arbeiders enzovoort). Als voorgeschiedenis van de Vrije Vakbond zijn deze documenten zeer informatief. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat in totaal zo'n 200 arbeiders uit ruim 100 verschillende steden en dorpen van het land betrokken zijn geweest bij deze vrije vakbondsbeweging. Naast arbeiders uit zeer uiteenlopende bedrijfstakken telde de vereniging onder meer ook artsen, leraren en kolchoze-werkers onder haar leden. (16)

Over mogelijke activiteiten van de Vrije Vakbond ná februari 1978 is, voor zover kon worden nagegaan, niets bekend. Vrijwel direct na de oprichting van de bond gingen de autoriteiten over tot arrestatie van de meeste leden. Een relatief groot aantal van hen, waaronder Klebanov, werd in psychiatrische inrichtingen opgesloten. Volgens sommige berichten zou de Vrije Vakbond al binnen enkele maanden zo goed als volledig vernietigd zijn. (17)

smot

In april 1978 ondernam een klein groepje ervaren activisten uit de mensenrechtenbeweging onder leiding van de jurist Vsevolod Koevakín, stappen om een nieuwe onafhankelijke vakbond op te richten. Zover kwam het voorlopig niet maar wel vormde Koevakín een Werkgroep die zich ging bezighouden met het verzamelen en publiceren van materiaal over de schendingen van de sociaal-economische rechten in de Sovjetunie. Deze Werkgroep, die uit vijf mensen bestond, voerde in feite de voorbereidende werkzaamheden uit, die tenslotte op 28 oktober 1978 leidden tot de oprichting van de Vrije Interprofessionele Vereniging van Arbeiders (SMOT). (18)

In haar oprichtingsverklaring kondigden de SMOT-woordvoerders aan, het initiatief van de Vrije Vakbond van Klebanov c.s. te zullen voortzetten. Maar, zo verklaarden zij, SMOT zou zich rekenschap geven van de fouten en de tekortkomingen van hun voorloper. (19) Vandaar dat er, afgezien van de hoofddoelstelling met betrekking tot het vormen van een onafhankelijke en effectieve arbeidersvertegenwoordiging, weinig overeenkomsten zijn aan te wijzen in de opzet en organisatie van beide vrije vakverenigingen.

In tegenstelling tot de Vrije Vakbond organiseerde SMOT zich als een federatie van autonoom functionerende vakbondsgroepen. Zo'n SMOT-groep kon gevormd worden door arbeiders uit hetzelfde bedrijf, instelling of uit arbeiders die in dezelfde plaats woonden. Elke groep (minimaal vijf leden) koos een afgevaardigde die zitting nam in de zogeheten Raad van Vertegenwoordigers, het overkoepelende centrale orgaan van SMOT. Ten tijde van de oprichting van SMOT bestond deze Raad uit acht leden, waaronder één voormalig bestuurslid van de Vrije Vakbond, en waren er dus acht groepen (circa 100 leden in totaal). (20) Door uitbreiding of opheffing van het aantal groepen zijn er nogal eens wijzigingen geweest in de persoonlijke

Vladimir Klebanov (1) en twee collega's van de Vrije Vakbond (uit: SMOT-bulletin)

samenstelling van de Vertegenwoordigende Raad.

Tussen de verschillende SMOT-groepen onderling bestonden in principe geen directe contacten; overleg vond plaats via de leidinggevende Raad. Om veiligheidsredenen werden uitsluitend de namen bekend gemaakt van leden die deel uitmaakten van dit orgaan. De gewone leden bleven anoniem. Hun namen waren zelfs niet altijd bekend bij de Vertegenwoordigende Raad maar meestal alleen bij de vertegenwoordiger van de desbetreffende groep. Het kon daarom gebeuren dat in geval van arrestatie van een SMOT-vertegenwoordiger, het contact tussen zijn groep en deze Raad werd verbroken. Gewoonlijk viel zo'n groep dan uiteen, hetgeen soms ook gebeurde wanneer er geen geschikte opvolger te vinden was om de lege plaats in de Raad in te nemen. (21)

Het is eigenlijk opvallend hoezeer deze organisatorische structuur van SMOT op het eerste gezicht doet denken aan het 'cel-principe' van (illegale) communistische partijen. Oorspronkelijk is de 'cel' als basis-actievorm voor het voeren van klandestiene acties, ook uitgedacht door de pré-revolutionaire Russische bolsjewiki. (22) Wat dit aangaat viel SMOT dus terug op een bekende binnenlandse politieke traditie.

Deze organisatorische structuur maakt het evenwel onmogelijk een nauwkeurig beeld te krijgen van de omvang en de sociale samenstelling van de SMOT-beweging. Berichten dat SMOT in de loop van 1979 al zo'n 200 leden zou tellen (tien groepen) vallen niet te verifiëren. (23) Alleen wat betreft de achtergronden van de leiders van SMOT kan men met meer zekerheid iets zeggen. In hoeverre zij representatief waren voor hun achterban blijft eveneens een open vraag.

Over het algemeen waren de SMOT-leiders mensen die al jarenlang actief betrokken waren bij de strijd voor de mensenrechten in de Sovjetunie en reeds over ruime politieke ervaring als 'dissident' beschikten. Om een voorbeeld te noemen: één van de oprichters van SMOT was de 35-jarige Vladimir Borisov, een electricien uit Leningrad. In 1962 had Borisov deelgenomen aan verschillende stakingsactiviteiten. Twee jaar later richtte Borisov een illegale club van jonge socialistische arbeiders op en in 1969 behoorde hij

Vladimir Borisov (1) en Lev Volochnovski,
leden van de SMOT

tot de oprichters van de Moskouse Initiatiefgroep voor de Verdediging van de Mensenrechten. De tussenliggende jaren heeft hij grotendeels doorgebracht in psychiatrische inrichtingen. In juni 1980 zetten de autoriteiten hem tenslotte het land uit.

Op een enkele uitzondering na (zoals Borisov) waren de SMOT-leiders intellectuelen. Dit verklaart wellicht tevens de bredere gerichtheid van SMOT. Het was namelijk een organisatie die zich niet alleen ten doel stelde de sociale en economische rechten te verdedigen, maar zich evenzeer wilde inzetten voor de bescherming van de culturele, politieke en religieuze rechten van de burgers.

Binnen het kader van deze algemene doelstelling diende elke SMOT-groep haar eigen werkplan op te stellen. De leidinggevende Raad zou de activiteiten van de verschillende groepen coördineren. Maar de Raad beschikte niet over een zogenoemd imperatief mandaat, dat wil zeggen, zij kon slechts aanbevelingen geven. (Daarentegen kende de Vrije Vakbond wel bindende statuten en afspraken).

Middels de publicatie van Informatiebulletins wilde de SMOT in de Sovjetunie en daarbuiten, bekendheid geven aan voorkomende gevallen van schendingen op het gebied van de sociaal-economische en arbeidsrechten. Ook werden er speciale commissies opgericht die binnenkomende klachten van arbeiders (zowel van leden als van niet-leden) moesten onderzoeken op hun rechtsgeldigheid. Deze commissies zouden vervolgens de arbeiders bijstaan in het zoeken naar een bevredigende oplossing voor hun problemen.

Enkele andere programmapunten van SMOT waren: het instellen van een kas voor wederzijdse bijstand, het opzetten van speciale 'ruil-groepen' (voor het organiseren van ruilhandel in consumptie-artikelen die in het ene gebied schaars of niet te krijgen zijn maar elders in het land wel), het oprichten van coöperatieve kinderdagverblijven op plaatsen waar daaraan een tekort is en het huren of kopen van buitenhuizen voor gemeenschappelijk gebruik door SMOT-leden. (24) Afgezien van de publicatie van Informatiebulletins is van al deze voorgenomen plannen in de praktijk niets terecht gekomen. Gelet op de omstandigheden waaronder

SMOT moest functioneren is dit geenszins verwonderlijk.

Maar ondanks de energieke reacties van de kant van de overheid om ook deze vrije vakbondsorganisatie snel de kop in te drukken, schijnt SMOT, weliswaar in sterk gedecimeerde omvang, tegenwoordig nog steeds te bestaan. Inmiddels heeft zij circa 30 Informatiebulletins uitgebracht, die overigens wat betreft hun opzet en inhoud veel gelijkenis vertonen met de publicaties van de breder georiënteerde mensenrechtenbeweging. Naast schaarse en vaak weinig concrete informatie over schendingen van sociale en economische rechten, bevatten de bulletins namelijk hoofdzakelijk berichten over de algemene toestand van de mensenrechten in de Sovjetunie. Dit zou er op kunnen duiden dat het SMOT niet is gelukt de noodzakelijke informatie-kanalen te creëren en dat zij in feite ook weinig direct contact heeft gehad met de sovjetarbeiders zelf. De nummers 23-27 (gedateerd eind 1981/begin 1982) van het SMOT-bulletin zijn bijvoorbeeld grotendeels gewijd aan de crisis in Polen en de onderdrukking van de Poolse vrije vakbond Solidarność. Een groot aantal eerdere nummers gaat voornamelijk over arrestaties, processen en andere vervolgingsmaatregelen die in de loop der tijd tegen SMOT-leiders werden ondernomen. (25)

conclusies

De pogingen van SMOT en haar voorloper de Vrije Vakbond om een krachtige onafhankelijke vakbonds beweging in de Sovjetunie op gang te brengen zijn volledig mislukt. Zij hebben noch de brede steun van de arbeiders verworven noch de voorgenomen vakbondsactiviteiten kunnen realiseren. Het belang van beide groepen moet men echter niet in de eerste plaats beoordelen op het uitblijven van dit soort zaken. Daartegenover staat namelijk, dat zij een nieuwe oriëntatie binnen de dissidentenbeweging teweeggebracht hebben.

Sinds het optreden van de vrije vakbonden is door de intellectuele dissidente gemeenschap voor het eerst grote belangstelling getoond voor de problematiek van de arbeiders en voor de sociale en economische rechtskwesties. Deze onderwerpen zijn zo langzamerhand vaste thema's geworden waar de dissidentenbeweging zich mee bezighoudt en regelmatig over publiceert. (26) Omgekeerd is een toenemend aantal arbeiders zich meer gaan interesseren voor de dissidenten en hun activiteiten voor een grotere democratische wettigheid en vrijheid. In die zin is er sprake van een groeiende interactie tussen beide 'lagen' van de bevolking. Op langere termijn zou dit wel eens een escalerende werking kunnen hebben naar een bredere manifestatie van onvrede onder de arbeiders. Een dergelijke ontwikkeling is voor de sovjetleiding een allerm minst aantrekkelijk vooruitzicht.

Ook nu al hebben de initiatieven tot het oprichten van een vrije vakbeweging en de tegelijkertijd talrijker wordende individuele arbeidersprotesten een gevoelige plek bij de leiders in het Kremlin geraakt, namelijk: de officieel gepropageerde legitieme basis en het imago van het sovjetregime als 'arbeidersstaat'.

Meer verontrustend voor het regime dan de steeds duidelijker aan het licht tredende kloof tussen realiteit en ideologische pretentie, zijn echter de gevolgen die deze ontwikkeling heeft voor de directe economische toestand in het land. Wanneer men bedenkt dat een lage arbeidsproductiviteit, een inefficiënt productieapparaat en een stagnerende technologische ontwikkeling de kernproblemen van de huidige sovjet-economie zijn, en dat deze problemen nauw samenhangen met de politieke structuur van de sovjetstaat, dan is het dilemma waarvoor de partijleiders worden gesteld duidelijk. Een intensieve groei van de productiviteit en de invoering van geavanceerde technologische vernieuwingen lijken nauwelijks haalbaar zonder de actie-

ve betrokkenheid van de arbeiders bij het productieproces. Maar in een centraal geleide economie als in de Sovjetunie, waar bijna geen ruimte is voor partikulier-initiatief, arbeidersmedezeggenschap en -controle niet reëel bestaan en het uitoefenen van fundamentele kritiek op het economische beleid van de regering een hachelijke onderneming is, ontbreekt het juist aan stimulerende voorwaarden, die de interesse en motivatie van de arbeiders zouden kunnen verhogen. Bovendien heeft de ervaring de arbeiders geleerd dat harder werken meestal alleen leidt tot het opschroeven van de productienormen.

Meer dan zijn voorganger Brezjnev, lijkt de nieuwe partijleider Joeri Andropov de ernst van deze situatie in te zien. De onlangs aangekondigde maatregelen waarmee Andropov de sovjet economie uit het slop wil trekken, raken op een aantal belangrijke punten direct de hier geschetste problematiek. Voor zover het zich laat aanzien, zullen zij een versoepeling van de bureaucratie, grotere materiële prikkels voor de arbeiders en een snellere modernisering en mechanisatie van de productie inhouden. Daarnaast zullen verschijnselen als corruptie en onbekwaam bedrijfsmanagement harder worden aangepakt en zal de arbeidsdiscipline worden verscherpt.

De vraag of dergelijke maatregelen ook de bekende grieven en kritiek kunnen wegnemen die onder een groot deel van de arbeiders leven, blijft vooralsnog onbeantwoord. Hooguit kan men stellen dat in een eventueel intensiever 'samenspel' van dissidenten en ontevreden arbeiders, deze laatsten op den duur ook een meer politiek-kritische dissidente visie zullen gaan ontwikkelen. De kans evenwel dat zich binnen afzienbare tijd een krachtige arbeidersoppositie in de Sovjetunie zal aftekenen is zeer onwaarschijnlijk. Daarvoor werkt het repressie-apparaat nog altijd veel te doeltreffend.

noten

1. K.W. Deutsch, *Politics and government. How people decide their fate.* (3th edition; Boston, Dallas, 1980) 347.
2. V. Chalidze, 'On legal status of workers in the USSR' *Russia. A Quarterly review of contemporary soviet issues* (1982) no. 5/6, 71.
3. V. Haynes and O. Semyonova, ed., *Workers against the Gulag. The new opposition in the Soviet Union* (London, 1979) 13-14. Zie ook K. Schlögel, *Opposition sowjetischer Arbeiter heute* (Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien I; Köln, 1981) 73.
4. K.W. Deutsch, *Politics and government*, 347. Vgl. ook A. Schwendtke, ed., *Arbeiter-Opposition in der Sowjetunion. Die Anfänge autonomer Gewerkschaften. Dokumenten und Analysen* (Reinbek bei Hamburg, 1980) 112-130.
5. K. Schlögel, *Opposition sowjetischer Arbeiter heute*, 17-18; 70.
6. V. Chalidze, 'On legal status', 65.
7. M. Holubenko, 'The soviet working class: discontent and opposition', *Critique*, IV (1975) 22.
8. K. Schlögel, *Opposition sowjetischer Arbeiter*, 61-63; 66-69.
9. Volgens de geraadpleegde bronnen liep het dodental uiteen van ongeveer 80 tot een paar 100. Meer informatie over deze periode van arbeidersonrust geven onder meer de bovengenoemde publicaties van Schwendtke, Holubenko, Schlögel en Haynes/Semyonova.
10. C. Lubarsky, 'L'opposition soviétique en 1981', *L'Alternative*, XIV (1982) 47; 50.
11. K. Schlögel, *Opposition sowjetischer Arbeiter heute*, 32.
12. *Ibidem*. Zie ook: M. Holubenko, 'The soviet working class', 8-9.
13. H. Wolzak, ed., *Vrije Vakbond van arbeiders in de USSR. Documentatie over werkloosheid, repressie, willekeur, corruptie en opsluiting in psychiatrische inrichtingen van arbeiders in de Sovjetunie* (Amsterdam, 1978) 26.
14. *Ibidem*, 24.
15. I.L.O. weigerde de Vrije Vakbond te erkennen als officiële arbeidersorganisatie omdat haar eigen statuten niet voorzien in het nemen van een dergelijke beslissing. Wel vaardigde zij in mei 1979 een officiële veroordeling uit tegen de Sovjetunie wegens het onderdrukken van de vrije vakbondsbeweging aldaar. Vgl. J.C. Michael, 'The independent trade-union movement in the Soviet-Union', *Radio Liberty Research RFE.RL 304/ 79* (11 oktober 1979) 4-5; 9.
16. *Solidarnost. O rabotsjem dvizhenii v Polsje i o rabotsjem dvizhenii v Rosii* (Uitgave van Posev; Frankfurt am Main, 1981) 187. Vgl. ook de verzameling documenten van deze groep in H. Wolzak, *Vrije Vakbond*.
17. K. Schlögel, *Opposition sowjetischer Arbeiter heute*, 42.
18. L. Alexeeva, 'The movement for social and economic rights in the Soviet Union', *Russia* (1982) no. 5/6, 86.
19. 'Zajavlenije ob obrazovanii SMOT', *Volnoe slovo no. 34*. Driemaandelijkse bijlage bij *Posev* (1979) 4. In dit nummer van *Volnoe slovo* verschenen naast de oprichtingsverklaring van SMOT: o.a. een verklaring over de organisatorische structuur en de voorgenomen doelstellingen benevens de eerste vijf nummers van het SMOT-informatiebulletin.
20. A. Schwendtke, ed., *Arbeiter-Opposition*, 142.
21. G. Vysotin en V. Sereda, 'Krititsjeskije zametki po povodoe zjelajemogo i dejstvionogo v massovom rabotsjem dvizhenii v SSSR', *Posev*, I (1981) 17.
22. M. Duverger, *Political Parties* (London, 1976) 27-31.
23. Dergelijke cijfers geven bijvoorbeeld Victor Fainberg, vertenwoordiger van SMOT in het buitenland Zie J.C. Michael, 'The independent trade-union movement', 3 noot 6. En vgl. ook Vladimir Borisov, 'Non la classe ouvrière soviétique n'est pas passive-une interview de Vladimir Borissov', *L'Alternative*, VII (1980) 62.
24. L. Alexeeva, 'The movement for social and economic rights', 86. Vgl. ook G. Vysotin en V. Sereda, 'Krititsjeskije zametki', 16.
25. Een overzicht van de SMOT-bulletins nrs. 23-27 in *Soviet Analyst. A fortnightly commentary*, XVI (18 augustus 1982); van de nrs. 15-16, 18-19 in *Soviet Analyst*, V (10 maart 1982). Verder geeft ook *Posev* regelmatig samenvattingen van in het Westen verschenen SMOT-bulletins.
26. L. Alexeeva, 'The movement for social and economic rights', 84. Zie ook Vladimir Borisov, 'Non la classe (...)', *L'Alternative*, VII (1980) 61.